

Zuzanna Topolińska
Skopje

Kartki z historii słowiańskiego *participium praeteriti passivi* (PPP)

0. U źródeł tego artykułu znajduje się poliwalencja diatetyczna *PPP* w językach słowiańskich, najdobitniej chyba udokumentowana w historii i dniu dzisiejszym języka macedońskiego, i chęć zbadania przyczyn i dróg rozwoju tej poliwalencji.

Zważywszy wielość i rozbieżność tak definicji, jak i interpretacji tych definicji w literaturze przedmiotu, wypada zacząć ten tekst od sprecyzowania mego rozumienia trzech „kanonicznych” członów semantycznej (i formalnej) kategorii diatezy: *activum*, *passivum* i *medium*, a także, czy raczej przede wszystkim, rozumienia samej kategorii.

Diateza (w węższym rozumieniu *genus verbi*, ros. залог, pol. strona) to — w moim rozumieniu — implikowana przez predykat hierarchia jego argumentów, oparta w pierwszej instancji na dominującej roli argumentów personalnych (por. Laskowski 1999: 187, Topolińska 2010)¹. W ramach tego rozumienia *activum* to cecha propozycji, w której na szczycie hierarchii znajduje się ‘człowiek’, czy — szerzej i ostrożniej — ‘źródło energii’ potrzebnej do wykonania danej czynności. W terminach formalnych — o ile odpowiedni argument jest eksplicytnie wyrażony na powierzchni tekstu — przekłada się to na wyrażenie argumentowe w nominatywnym stosunku przypadkowym, z nałożoną restrykcją [+ pers]². *Passivum* to cecha propozycji, w której na szczycie hierarchii znajduje się ‘obiekt czynności’, formalnie wyrażony grupą imienną (bez nałożonych restrykcji semantycznych)

---

¹ Otwarte pozostaje pytanie, czy należy tu mówić o predykanie *tout court*, czy raczej o odpowiednim wariantcie diatetycznym danego predykatu; innymi słowy: czy konwersy typu np. polskich *kupić* i *sprzedać*, *ofiarować* i *otrzymać* itp. to dwa różne predykaty, czy też dwa warianty diatetyczne tego samego predykatu.

² Przez przypadek rozumiem nie formę morfologiczną, lecz stosunek syntaktyczny między wyrażeniem predykatywnym i odpowiednią grupą imienną w funkcji wyrażenia argumentowego.

pozostającą w stosunku akuzatywnym wobec wyrażenia predykatywnego. Wreszcie *medium* to cecha propozycji, którą charakteryzuje koreferencja źródła energii i obiektu czynności, tj. źródło energii / człowiek wykonuje odpowiednią czynność na samym sobie. Oczywiście, poza wspomnianą „kanoniczną” trójcą istnieją również inne hierarchie, odpowiednio z adresatem / beneficiensem czynności, środkiem czynności, miejscem czynności, itd. itp. na szczycie, jednak klasyczna teoria nimi się nie zajmuje i nie będzie o nich mowy w tym tekście. Pozostając nadal w sferze terminologii i przyjętych w tym tekście roboczych definicji dodajmy, że predykat implikujący źródło energii i obiekt czynności to predykat tranzytywny, a tzw. transformacja pasywna polega na democji źródła energii na korzyść obiektu czynności.

Odziedziczona terminologia (*participium praesentis activi*, ... *praesentis passivi*, ... *praeteriti activi* ..., itd.) sugeruje nam, że imiesłowy przenoszą regularnie kategorialną informację temporalną i diatetyczną, jednak współczesne słowiańskie przymiotniki dewerbalne, również te, które zasłużyły na kwalifikację ‘imiesłów’, pokazują tak wiele odstępstw od korelacji: forma ~ semantyka, że trudno rozpatrywać te odstępstwa w terminach wyjątków.

Praindoeuropejski nie posiadał imiesłowów przymiotnikowych. Można przypuszczać, że prasłowiańskie imiesłowy były derywowane jako przymiotniki (i/lub przysłówki) odpowiednio od dwu podstawowych tematów werbalnych i wysoki stopień regularności tej derywacji — tak w zakresie formy jak i semantyki — sprawił, że niektóre spośród nich zostały przez gramatyków ocenione jako elementy systemu werbalnego, czyli imiesłowy. Z biegiem czasu wszystkie języki słowiańskie przeprowadziły redukcję werbalnych formacji niefinitywnych, przy czym najdrastyczniejszą redukcję stwierdzamy w języku macedońskim, niewątpliwie nie bez związku z faktem, że (a) dialekty macedońskie najdłużej rozwijały się spontanicznie, nie poddane działaniu normy standardowej, i że (b) ów spontaniczny rozwój na przestrzeni wieków odbywał się w bałkańskim środowisku wielokulturowym i wielojęzycznym, w warunkach komunikacji przede wszystkim ustnej, w której zwykły dominować maksymalnie eksplicytne modele morfo-syntaktyczne; jak wiadomo, formacje niefinitywne eksplicytnością nie grzeszą.

W dalszym ciągu tego tekstu przedstawię kilka charakterystycznych fragmentów rozwoju słowiańskiego *PPP*, nierzadko z odniesieniem do historii innych formacji imiesłowowych.

1. Wbrew nakazom chronologii zacznę od opisu najlepiej mi znanej sytuacji polskiej. Właśnie znajomość tej sytuacji pozwoliła mi dostrzec różnice i paralele w systemach innych języków słowiańskich i stała się automatycznie punktem odniesienia w opisie tych różnic i paraleli.

Językowi prasłowiańskiemu w końcowym okresie jego istnienia przypisujemy zwykle pięć serii imiesłowów: *participium praesentis activi* — w polskiej termi-

nologii: imiesłów współczesny czynny, ... *praesentis passivi* — ... współczesny bierny, ... *praeteriti activi I i II* — ... uprzedni czynny i ... *praeteriti passivi* — ... uprzedni bierny). Warto przy okazji zwrócić uwagę, że podczas gdy łacińska terminologia odwołuje się do płaszczyzny derywacji formalnej, polska wspiera się na opozycji znaczeniowej, lokując propozycję imiesłowową na linii czasu i podkreślając jej uzależnienie od propozycji opartej na *verbum finitum*.

Z biegiem czasu w polszczyźnie zanika imiesłów współczesny bierny z suf. *-mь (Stieber 1989: 185). Współcześnie funkcjonuje szereg izolowanych formacji przymiotnikowych, często substantywizowanych; część z nich zachowała dialekt bierną, część — w wyniku sekundarnej derywacji semantycznej? — zamieniła ją na czynną, por. np. *znajomy* ‘ten, którego znamy’, *wiadomy* ‘ten, o którym wiemy, którego możemy wskazać’, ale *niewidomy* ‘ten, który nie widzi’, *świadomy* ‘ten, który ma świadomość, który wie...’, por. też *łakomy* ‘ten, który nadmiernie łaknie’, np. *łakome dziecko*, ale i ‘ten, który jest przedmiotem łaknienia’, np. *łakomy kąsek*, itp. Por. wreszcie *rzekomy*, w którego współczesnym znaczeniu ze starego pozostał jedynie moment odwoływania się do czyjejs wypowiedzi w sensie wiadomości z drugiej ręki. Co dla nas tutaj szczególnie ważne, w polu funkcjonalnym dawnego imiesłowu współczesnego biernego spotykamy dzisiaj imiesłów bierny uprzedni, tj. interesujące nas tutaj PPP. Konstrukcje typu: *Książka jest chętnie czytana przez młodzież*; *Łąka jest systematycznie deptana przez krowy*; *Taka postawa jest dzisiaj dobrze widziana...* to typowe iteratywne konstrukcje pasywne; por. również konstrukcje statyczne jak *Tekst jest pisany cyrylicą*; *Kościół jest odrestaurowany w stylu gotyckim*; itp.

Zanim przejdę do bardziej systematycznej analizy PPP, jeszcze kilka przykładów diatetycznych „odstępstw” w innych seriach imiesłowowych. Dobrze znane są gramatykom syntagmy *miejsca stojące* i *miejsca siedzące*, określające, jak wiadomo, nie ‘miejsca, które siedzą lub stoją’, ale ‘miejsca w których / na których się siedzi lub stoi’. Sekundarna derywacja semantyczna przydała nowe znaczenia formom takim jak *gorący* — dziś ‘o wysokiej temperaturze’, a tylko marginalnie w dawnym znaczeniu ‘ten, który się pali’, czy ‘ten, który grzeje’, por. też np. *palący problem* ‘który trzeba pilnie rozwiązać’, itp.

Dawne PPP funkcjonuje dzisiaj w polszczyźnie w dwu całościwie niezależnych wariantach.

1.1. Z dawnej tzw. odmiany rzeczownikowej weszła na trwałe do polskiego systemu werbalnego jedna, maksymalnie nienacechowana kategoriałnie forma, N sg. neutr.; forma ta dzisiaj ma charakter *verbum finitum* i jednoznacznie aktywną dialektę, pojawia się w konstrukcjach z zablokowaną pozycją nominatiwu i niesie w zasadzie informację o niezidentyfikowanym pluralnym personalnym agensie, przy czym w tekście ciągłym może to być agens anaforycznie zidentyfikowany, por. np. *Członkowie wycieczki odczuwali już znaczne zmęczenie po całym dniu*

marszu; Na nocleg zatrzymano się na polance..., itp. Derywacja owej *-no / -to*-formy jest wielorako ograniczona. Ograniczenia są motywowane semantycznie, częściowo noszą charakter kategorialny, a częściowo idiosynkratyczny. Tak np. dominują derywaty od czasowników niedokonanych, brak w zasadzie derywatów od czasowników modalnych (acz staropolszczyzna zna formę *możono*), brak derywatów od czasownika *iść* i pochodnych, od czasownika *być* (ale nie i jego pochodnych, por. np. *Całą drogę przebyto w ciągu jednego dnia; Odbyto nawet kilka narad na ten temat ...*). Zakres derywacji należałoby zbadać na bogatym korpusie tekstów, jakim nie dysponuję.

Historycznie rzecz biorąc interesujące nas konstrukcje kontynuują staropolskie wyrażenia predykatywne z kongruentną *copulą jest / było*: *było pozwolono, było poczyniono, było robić poczęto ...*, *Adamowi nie było naleziono pomocnika ...*, *z wełny a ze lnu tkano jest...*, które również charakteryzowała diateza czynna (por. Pisarkowa 1984: 41-42). Konstrukcje z *jest / było* utrzymują się w tekstach do końca 17 w. (*ibid.*).

Obok konstrukcji odnoszących się do przeszłości współczesna polszczyzna zna również odpowiednie konstrukcje z partykułą *by*, z projekcją przeszłą (*irrealis*, por. np. *Ale w takim wypadku napisano by...*), albo przyszłą (*realis*, por. np. *Tak, a potem za miesiąc napisano by...*).

Formy na *-no / -to* derywowane od czasowników tranzytywnych posiadających wariant medialny, tj. wariant z *się* w pozycji obiektu czynności, „dziedziczą” owo *się*, por. np. *Z projektu szybko się wycofano, Narażono się przez to na śmieszność...*, itp.

Do charakterystyki diatetycznej polskich *-(o)no, -to*-konstrukcji wrócimy jeszcze w związku ze statusem podobnych konstrukcji w języku serbskim (por. pkt 5).

1.2. W drugim wariantcie *PPP* dysponuje pełną fleksją przymiotnika w tzw. odmianie długiej. Pełni przy tym różne funkcje semantyczne i syntaktyczne, wszystkie charakterystyczne dla klasy leksemów przymiotnikowych.

1.2.1. Zgodnie z oczekiwaniami *PPP* występuje w diatezie biernej w konstrukcjach jak np. *Ten serial jest / był / będzie oglądany, ... został / zostanie obejrzany przez miliony Polaków*, itp. Jest to najbardziej typowa, choć obiektywnie w tekstach rzadka, forma gramatyczna polskiego wyrażenia predykatywnego w diatezie biernej. W komunikatach urzędowych, też ewentualnie w tytułach prasowych możliwe jest użycie bez *copuli*, por. np. *Wstęp wzbroniony; Wszystkie bilety wyprzedane*, itp. W tekstach staropolskich regularnie pojawiają się w tej konstrukcji formy „krótkie”, nierzadko bez *copuli*.

1.2.2. Najczęściej *PPP* występuje dziś jako modyfikator członu konstytutywnego grupy imiennej i w tej właśnie funkcji najtrudniej ocenić, czy mamy do czynienia z formą leksemu werbalnego, czy z niezależnym leksemem przymiot-

nikowym. Na korzyść rozwiązania „werbalnego” przemawia zdolność wiązania zależnej grupy imiennej, por. np. ... *pozostawione na śmietniku torby...*, ... *przyklepiona do drzwi karteczka...*, ... *wyniesione przed nawias słowa...*, ... *odebrane złodziejowi kosztowności...*, itd. itd. Nie jest to jednak warunek wystarczający, znamy notoryczne przymiotniki z rekcją. Dwuznaczna okazuje się w interpretacji niezdolność „przymiotnikowych” form PPP do wiązania akuzatywnego *się* — z jednej strony można ten fakt wiązać z „odziedziczoną” bierną diatezą, z drugiej — jest to cecha właściwa przymiotnikom (oraz przymiotnikowym imiesłowom aktywnym, jak *śmiejący się*, *wahający się*, itp.). I tutaj dochodzimy do najbardziej złożonego zagadnienia związanego z aktualnym statusem diatetycznym PPP jako klasy formalnej, czyli do ich charakterystyki diatetycznej.

Jedną z przyczyn mnożących się komplikacji jest sekundarna derywacja semantyczna, która wielu *-(o)n-* / *-t-* -formacjom przyniosła nowe znaczenia, z orientacją diatetyczną odmienną od odziedziczonej, por. np. *cięte kwiaty* ‘które (acc.) ktoś ściął’, ale *cięta riposta* ‘która (nom.) tnie’, *zajęty telefon* ‘który (acc.) ktoś zajął’, ale *zajęty człowiek* to dzisiaj ‘człowiek (nom.), który jest czymś zajęty, zaabsorbowany’, *ukryty skarb* ‘który (acc.) ktoś ukrył’, ale *ukryty wróg* ‘który (nom.) się ukrył’, *przyczajony wróg* — jedyna interpretacja: ‘który (acc.) się przyczaił’ ..., itd. itp. Przykłady można by mnożyć. Jednak nie sposób nie dostrzec, że znaczna część tych przykładów wiąże się z liczną grupą czasowników „*de domo*” diatetycznie dwuznacznych. Są to czasowniki wyrażające różne stany psychiczne, intelektualne i emocjonalne, które mogą być oceniane w dwu aspektach, zależnie od tego jak lokujemy przyczynę stanu. Może to być przyczyna wewnętrzna, a więc sytuacja, kiedy nosiciel stanu jest zarazem obiektem czynności, albo też przyczyna zewnętrzna — zdarzenie, które dany stan wywołało. *De facto* te dwie sytuacje się nie wykluczają, przyczyna zewnętrzna uruchamia proces wewnętrzny, jednak odbicie językowe tej sekwencji może być różne, por. np. *Wybuch przestraszył Janka ~ Janek przestraszył się wybuchu*. Tak czy inaczej w efekcie *Janek jest przestraszony*, a *przestraszony człowiek* to albo 1) ‘człowiek, którego (acc.) coś (zdarzenie *p*) przestraszyło’ (diateza bierna), albo 2) ‘człowiek, który (nom.) pod wpływem zdarzenia *p* odczuł / odczuwa strach’ (diateza medialna). Podobnie dwójako możemy interpretować PPP jak *zmartwiony* (czymś), *przejęty* (czymś), *zdziwiony* (czymś), *zainteresowany* (czymś), *przygnębiony* (czymś), *zamyślony* (nad czymś), *skupiony* (na czymś) ..., itd. itp.

Są także inne, nie seryjne, niemniej znaczące, odstępstwa od schematu: PPP — *czasownik tranzytywny* — *diateza bierna*. Mam tu na myśli izolowane wypadki derywacji PPP od czasowników intransytywnych. Z jednej strony należy tu stp. *chodzony*, tj. ‘taniec, który (acc.) tańczący chodzą, «który się chodzi»’ (diateza bierna), z drugiej strony można przytoczyć współczesne kolokwialne *zalatany*, *zabiegany* w sensie ‘zajęty, o wielu obowiązkach’, metaforycznie ‘który (nom.)

biega, lata' (diateza czynna) – niewątpliwe *deverbativa*, jednak semantycznie (*zabiegać*), czy formalnie (*?zalatać*) oderwane od ew. bazy werbalnej; por. też *nie-wyżyty, odczytany, przechodzony* '(o towarze) który (nom.) zbyt długo „chodził”, tj. był w obiegu', por. też we współczesnym slangu *odjechany* 'który odjechał, tj. oddalił się od normy zachowań typowych w danej sytuacji' i in. Znaczną regularnością odznaczają się derywowane od inchoatywnych czasowników zwrotnych dokonanych imiesłowu rezultatywno-stanowe typu *rozgadany, ucieszony, zadomowiony, rozpędzony* (zob. Laskowski 1999: 202-203). Sumienną analizę polskich PPP oraz ich właściwości diatetycznych przeprowadziła, w poszukiwaniu granicy między imiesłowem i przymiotnikiem, B. Bartnicka (1970), szereg cennych komentarzy dodaje do tej analizy studium R.L. Górskiego (2008). Diagnoza może być tylko jedna – polskie PPP jako klasa nie mają dzisiaj określonej, przewidywalnej charakterystyki diatetycznej. Odziedziczoną diatezę bierną utrzymują typowe czasowniki tranzytywne angażujące dwa wyrażenia argumentowe o referentach personalnych, wyraźnie mniej ewoluują semantycznie derywaty od czasowników niedokonanych, jednak *de facto* analizę trzeba przeprowadzać od wypadku do wypadku, od kolokacji do kolokacji...

1.2.2.1. Przymiotnikowa forma PPP, a raczej: grupa imienna o strukturze PPP + *modyfikowany przezeń rzeczownik* wchodzi w konstrukcję peryfrastyczną, zwaną rezultatywnym perfektem, z finitywnymi formami czasownika *mieć*, por. np. *Mam sprzątnięte mieszkanie; Mam obiecane bilety na ten koncert; Mam już napisany referat...* Jest to derywacyjnie otwarta konstrukcja peryfrastyczna, zważywszy jej geografie i semantykę powstała zapewne pod wpływem niemieckim (por. o tym szerzej w paragrafie 2.). Charakterystyczna dla niej jest – co dla nas tutaj ważne – poliwalencja diatetyczna, konkretnie: brak informacji o tym, czy nadawca tekstu jest identyczny z wykonawcą danej czynności. Innymi słowy, np. w wypadku pierwszego z przytoczonych wyżej przykładów brak informacji o tym, czy to ja sprawiłam, że moje mieszkanie jest sprzątnięte, czy też sprzątnął je kto inny, itd. itp. Niekiedy, jak w przykładzie z napisanym referatem, semantyka leksykalna sugeruje koreferencję tych dwu aktantów, ale i tu jednoznacznej informacji brak.

Niekiedy PPP wchodzi w konstrukcję z *mieć* „samodzielnie”, bez modyfikowanego rzeczownika, por. np. *Mam obiecane, że bilety dla nas się znajdują; Mam już sprzątnięte po wczorajszej zabawie*, itp. Konstrukcje takie należą raczej do stylu kolokwialnego, por. też – to już wyraźny slang – *No to masz przechlapanie!*, itp.

2. W związku z przedstawioną wyżej sytuacją polską warto – dla uzupełnienia obrazu – wspomnieć kilka innych faktów zachodniosłowiańskich.

2.1. Wzdłuż całej granicy słowiańsko-niemieckiej, tj. na terytorium kaszubskim, łużyckim, a także w peryferyjnych dialektach zachodnio-czeskich PPP

bywa derywowany zarówno od czasowników tranzytywnych, jak i intransytywnych, i wchodzi w konstrukcje „perfektalne”, stanowe i czynnościowe, zarówno w diatezie pasywnej, jak też aktywnej i medialnej.

2.2. W standardowym języku czeskim:

– we wszystkich funkcjach, w których PPP występuje samodzielnie (tj. nie jako modyfikator w grupie imiennej) nadal utrzymują się tzw. krótkie formy, choć „długie” formy są w ciągłej ekspansji,

– konstrukcje typu polskich *Mam sprzątnięte mieszkanie* mają wyższą frekwencję, niż w polszczyźnie; występują także konstrukcje typu: *Máme zatopeno, Máte už vymalováno?*, itp. (por. Bauer, Grepl 1970: 95), por. też: *má nahnáno, má nakročeno...* (przykłady J. Panevovej 2010), *Mám nakázáno, abych tu čekal...* (przykład Večerki, 1993: 111).

– w stylu urzędowym występują konstrukcje bez *copuli*, które jako forma stylizacji bywają przenoszone i do tekstów literackich. Spotkałam taki chwyt autorski w książce V. Parála *Dekameron 2000 aneb láska v Praze* (Praha 1990), por. np. *Manžel Tonda vyučen instalatérem, ... při třetím stání manželství Malých razvedeno, ... smetanovy dort u stolu číslo jedna dojedeno...*, itp. (por. Topolińska 1999).

– por. wreszcie (przykład ze wspomnianego wyżej tekstu J. Panevovej) konstrukcje rezultatywne z czasownikiem *dostat*: *Bratr dostává / dostál (od otce) vynadáno...*

3. Najlepiej mi znany, a i najbardziej — jeśli chodzi o losy PPP — wywołowany język południowosłowiański to język macedoński. Wydaje się celowe poprzedzić opis aktualnej sytuacji w języku macedońskim opisem siatki funkcjonalnej PPP w tekstach języka starocerkiewnosłowiańskiego, tj. języka literackiego zbudowanego na bazie dialektów macedońskich. Opis taki znajduję w obszernej, niezastąpionej monografii R. Večerki (1993). Postaram się tutaj pokrótce go przedstawić.

Večerka (1993: 102-112) dokumentuje następujące funkcje PPP w zabytkach języka starocerkiewnosłowiańskiego:

a) modyfikator rzeczownika-członu konstytutywnego grupy imiennej; w podanych przykładach występują wyłącznie „długie” (tj. — w mojej ocenie — referencjalnie określone) formy PPP;

b) „atrybut predykatywny” — konstytuent transformy propozycjonalnej, często w konjunkcji z aktywnymi partycypiami — wyłącznie „krótkie” formy;

c) zsubstancywizowany człon konstytutywny grupy imiennej — „długie” (tj. referencjalnie określone) formy;

d) jedyny wykładnik predykatu — dominują „krótkie” formy; autor dodaje tutaj komentarz o dwuznacznym charakterze odpowiednich konstrukcji, które w literaturze fachowej bywają oceniane jako jednoskładnikowe „zdania nominalne”; sam opowiada się za interpretacją predykatywną (Večerka 1993: 103).

R. Večerka odnotowuje również, że *PPP* wchodzi w konstrukcje peryfrastyczne z ‘esse’ i ‘habere’, jednak nie na zasadzie regularnej derywacji. Dodaje, że w późnoprasłowiańskim formacje z sufiksальnym *-n-* pokazują wyraźne znaczenie rezultatywne. Konstatuje, że peryfrazy z ‘esse’ są tworzone zarówno od czasowników dokonanych, jak i niedokonanych i stanowią jeden z przekładowych ekwiwalentów greckiego *passivum*, przy czym odpowiednie konstrukcje mają znaczenie statyczne, a peryfrazy z derywatami od czasowników niedokonanych bliższe są funkcjonalnie greckiemu *passivum*. Z kolei peryfrazy z ‘habere’ i kongruentnym obiektem, stosunkowo rzadsze, bywają traktowane jak perfekty i są dwuznaczne z punktu widzenia koreferencji subiektu. Tyle Večerka. Jak widać, zachowanie *PPP* w zabytkach starocerkiewnosłowiańskich zapowiada już wszystkie linie rozwojowe, które doszły później do głosu w poszczególnych językach słowiańskich.

4. Status *PPP* we współczesnym języku macedońskim wypada rozpatrywać na dwu płaszczyznach: w dialektach i w języku standardowym.

Całe terytorium języka macedońskiego, podobnie jak większość terytorium południowosłowiańskiego, utrzymało do dziś tzw. syntetyczne czasy przeszłe, z tym istotnym zastrzeżeniem, że imperfektum od czasowników dokonanych jest dziś w języku macedońskim formą związaną, występującą jedynie w subiunktywie i w kondycjonale, tj. odpowiednio w konstrukcjach z formantami *da* i *ke*, zaś aoryst od czasowników niedokonanych ma drastycznie niską frekwencję, coraz niższą w miarę posuwania się od wschodu w kierunku zachodnim.

Kolejny proces nie bez wpływu na status *PPP* to zanik — konkurencyjnego w sferze konstrukcji perfekalnych — *participium prateriti activi II* (w terminologii macedońskiej: *l-formy*) w peryferyjnych dialektach południowo-zachodnich; można się tu dopatrywać wpływu innych systemów bałkańskich o jednym adiektywnym imiesłowie. To, że na placu pozostał *PPP*, nie było zapewne bez związku z jego dwuznaczną charakterystyką diatetyczną.

PPP są dziś swobodnie derywowane zarówno od czasowników tranzytywnych, jak i intransytywnych, z niewielkimi ograniczeniami leksykalnymi, głównie w zakresie formacji modalnych; ograniczenia mają nieco szerszy zakres w języku standardowym, niż na poziomie dialektalnym, najmniej ograniczona jest derywacja w dialektach południowozachodnich. Podstawową formę słownikową stanowi tradycyjna forma „krótka”, która — podobnie jak inne formacje przymiotnikowe — w odpowiednich kontekstach zdolna jest przyjąć postpozytywny rodzajnik, przy czym rodzajnik ten w liczbie pojedynczej rodzaju męskiego wiąże się z tradycyjną formą „długą”, która skądinąd w swobodnym użyciu zachowała się jedynie — z przyczyn fonologicznych — w przymiotnikach z sufiksem **-bšk-*, stąd paradygmat kategoriałny typu *купен ~ купениот*, jak *млад ~ младиот*, itp.³

³ Podobnie jak przy opisie sytuacji polskiej nie wnikam tu ani w zasady dystrybucji sufiksальных **-n-* i **-t-*, ani w zasady selekcji podstawy derywacyjnej; w macedońskim nierzadko *PPP* są — wyjątkowo lub alternatywnie — derywowane od podstawy *praesentis* (por. Конески 1982a: 435).

Zważywszy zakres ich derywacji i sposób ich funkcjonowania w tekście, wypada macedońskie PPP — jako klasę leksemów — uznać za diatetycznie nie-nacechowane; kopiują one diatezę odpowiednich czasowników, przy czym obok odziedziczonej diatezy biernej spotykamy nie tylko — jak w polszczyźnie — poliwalencję medialno-pasywną jak w *уплашен човек* ‘który (nom.) się przestraszył’, lub ‘którego (acc.) ktoś/coś przestraszył(o)’, itp., ale i notorycznie aktywną diatezę, jak w *паднат войник* ‘który (nom.) padł’, *заминат воз* ‘który (nom.) odjechał’, itd. Por. też zanotowane w Ochrydzie w rozmowie o „puszczalskiej” dziewczynie: *А згрешена та?* tj. ‘A (jak się zachowała) ta, która zgrzeszyła?’ ...

Podobnie jak w polszczyźnie, trudno dziś w tekście macedońskim odróżnić „imiesłowowe” od „przymiotnikowych” użyć PPP, kiedy występuje on w funkcji kongruentnego modyfikatora w grupie imiennej i odpowiednio do charakterystyki referencyjnej grupy pojawia się z rodzajnikiem lub bez niego, natomiast w predykatywnych konstrukcjach peryfrastycznych, o których niżej, występują wyłącznie formy „krótkie”, bezrodzajnikowe.

4.1. Dzisiaj w dialektach południowo-zachodniej peryferii, w wyniku wiekowej interferencji słowiańsko-romańskiej (por. Gołąb 1964, 1984; Марковиќ 2007) znajdujemy dwa rozbudowane systemy peryfrastyczne, oba z udziałem PPP:

– jeden z finitywnymi formami **byti* i PPP w formie kongruentnej z NP w stosunku nominatywnym, typ: *сум / си / е дојден, станат, виден, купен* itd., także *сум биден* w sensie ‘byłem obecny, uczestniczyłem’, a w drodze wyjątku i *сум јаден* w sensie ‘jadłem, jestem najedzony, nie jestem głodny’, oraz — z „wbudowanym argumentem” — *сум вечерен* ‘jadłem (już) kolację’, *ручан сум* ‘jadłem (już) obiad’, itd.

– drugi z finitywnymi formami **iměti* i spetryfikowaną, nieodmienną formą NAsg n PPP, typ: *имам / имаш / има одено, седено, станато, видено, купено...*, także *имам имано, имам бидено...*

Pierwszy typ w odniesieniu do czasowników tranzytywnych jest wielorako ograniczony leksykalnie, drugi niemal nie zna ograniczeń. Oba mają podteksty perfektalne; w pierwszym przy tranzytywach dominuje znaczenie pasywne, w drugim — rezultatywne. M. Marković (Марковиќ 2007: 143-150) stwierdza też korelację tych dwu typów „perfektu” z odpowiednimi członami opozycji aspektowej — *esse*-perfekt wyraża na ogół akcję momentalną, dokonaną, *habere*-perfekt przy intranzytywach może mieć znaczenie procesualne. We współistniejących na tym samym terenie dialektach aromuńskich istnieją dwa izosemantyczne i izomorficzne wobec macedońskich modele „perfektalne”. Opisywana sytuacja jest efektem dwukierunkowej interferencji.

Frekwencja *habere*-perfektu maleje w miarę posuwania się z zachodu na wschód, *esse*-perfekt jest obecny na całym macedońskim terytorium językowym, przy czym w odniesieniu do tranzytywów — poza opisanymi wyżej wy-

jątkami charakterystycznymi dla dialektów południowo-zachodnich — wykazuje regularnie dialekt bierną. Oba typy peryfrazy — obok klasycznej formuły perfektu z prezentalnymi formami czasowników pomocniczych — znajdujemy również w innych strefach czasowych i modalnych (plusquamperfectum, conditionalis).

Warto odnotować, że w dziewiętnastowiecznych tekstach macedońskich regularnie znajdujemy *habere*-perfekt „typu zachodnio-słowiańskiego”, czy — dokładniej — „starego typu”, tj. z *PPP* w funkcji kongruentnego członu NP w stosunku akuzatywnym, typ: *имам куча изградена* (por. Конески 1982b, Велковска 1998). Usamodzielnienie się konstrukcji werbalnej z nieodmienną formą *PPP* to proces stosunkowo nowy.

4.2. W macedońskim języku standardowym *PPP* podobnie jak w innych wyżej rozpatrywanych systemach pojawia się: (1) jako przymiotnik — modyfikator członu konstytutywnego grupy imiennej, (2) w peryfrastycznych konstrukcjach z **byti*, oraz (3) w peryfrastycznych konstrukcjach z **iměti*.

4.2.1. Proces odnowienia wykładników referencji identyfikującej (= wprowadzenie „regularnego” rodzajnika w miejsce postpozycji pronominalnej w funkcji formantu „długiej” formy przymiotnika), który zrewolucjonizował macedoński system nominalny, sprawił, że dzisiaj — z wyjątkiem pewnych fonologicznie motywowanych modeli słowotwórczych, por. wyżej — stara „długa” forma przymiotnika funkcjonuje jedynie jako temat formy rodzajnikowej („określonej”), por. np. *стар-у-от*, *млад-у-от*, itd.

PPP wchodzi do grupy imiennej bardziej opornie, niż np. w polszczyźnie, co zapewne tłumaczy się relatywną młodością standardu, a tym samym i młodością bardziej złożonych modeli morfo-syntaktycznych.

PPP w funkcji modyfikatora w grupie imiennej nie traci zdolności wiązania zależnej grupy imiennej, jednak zasady linearyzacji tej grupy są inne niż w polszczyźnie i świadczą o silnym związku modyfikatora z modyfikowanym rzeczownikiem, stąd typowy układ jak np. ... *фрлена(та) топка на тепих* ..., czy (rzadziej) ... *на тепих фрлена(та) топка*, itp. (por. szerzej Topolińska 1987, Marković 2009).

4.2.2. Peryfrastyczne konstrukcje z **byti* (*e* / *бил* / *беше* / *ке биде* / *ке беше* + *PPP* kongruentny z NP_N) tworzone są zarówno od czasowników tranzytywnych, jak i intransytywnych.

Konstrukcje derywowane od czasowników tranzytywnych (*Книгата е купена вчера во Битола*; *Той човек е виден повеќе пати во Скопје* itp.) wyrażają dialekt bierną i konkurują w tej funkcji z *se*-konstrukcjami typu: *Книгите се продаваат добро*; *Продуктите се чуваат во посебна просторија*; *Месото веќе се пече* itp. *PPP* w zestawach typu *e* *уплашен* / *замислен* / *навреден* / *восхитен*, podobnie jak odpowiednie czasowniki podstawowe, zachowują swoją dwuznaczną, pasywno-medialną charakterystykę diatetyczną.

Konstrukcje z PPP derywowanymi od czasowników intransytywnych, typ: *дойден сум вчера, одамна е заминат, децата веќе се легнати, често сум оден таму*, itp. mają diatezę czynną; PPP w tych konstrukcjach derywowane są najczęściej od czasowników dokonanych; derywacja jest teoretycznie otwarta, ale leksykalnie ograniczona (por. Конески 1982a: 436-437).

Ostatnio mnożą się, w stylu administracyjno-urzędowym, konstrukcje z zablokowaną pozycją grupy imiennej w nominatiwie, z PPP w maksymalnie kategoriałnie nienacechowanej formie sg n, typ: *Од страна на секторот за внатрешни работи излезено е на лице место со полиција ...; Од страна на Управата за јавни приходи постанено е согласно со заклучокот ...; Во медиумите беше пренесено дека ...; Велаи дека од битолската позиција во медиумите било соопштено дека...* itp. We wszystkich wypadkach mamy do czynienia z diatezą czynną. Rozszerzona strefa użycia nienacechowanej spetyfikowanej formy PPP, skądinąd charakterystycznej dla konstrukcji z *iměti (por. niżej), nieodparcie przypomina karierę tej formy w polszczyźnie.

4.2.3. Konstrukcje z *iměti (*има / имал / имаше / ќе има / ќе имал...* + nieodmienna forma NAsg n PPP) stanowią dziś notoryczną część systemu werbalnego. Tworzone są zarówno od czasowników tranzytywnych, jak i intransytywnych i mają diatezę czynną, por. np. *имам купено книга, имам дојдено порано ...*, itp. Niezależnie istnieją konstrukcje typu: *имам почистен стан, имам исфлекана блуза ...*, itp., w których PPP pełni funkcję modyfikatora w grupie imiennej wyrażającej obiekt czynności.

5. Podobnie jak opisując sytuację polską wspominałam pewne znane mi fakty związane z historią PPP w innych językach zachodniosłowiańskich, tak i tutaj — po omówieniu sytuacji macedońskiej — chciałabym przedstawić pewne paralele serbskie. Korzystam z przykładów zawartych w artykule M. Kosanović (Kosanović 1996) pod tytułem *Реченице са предикатом на -но, -то у пољском и српском језику*, przedstawionym w Belgradzie na konferencji zorganizowanej z okazji stulecia belgradzkiej polonistyki.

Autorka wspomina obecność w systemie serbskim *passivum* z udziałem PPP (typ *чланак је написан, књига је написана, писмо је написано*), po czym koncentruje się na interpretacji i określeniu sfery użycia konstrukcji z opisywaną wyżej, kategoriałnie maksymalnie nienacechowaną formą sg n. Cytuję jej przykłady serbskie: *Мольби је удовољено, Суђено му је праведно, Нарешено му је да ...*, *Од српског патријарха наводно је затражено да ...*, itp. Są to wszystko przykłady charakterystyczne dla stylu urzędowo-administracyjnego; możliwe są i zwroty bez *copuli*: *Достављено архиви, Ослобођено осам талаца...* Zaskakuje fakt, że autorka — powołując się na szereg poważnych gramatyk języka serbskiego — ocenia te konstrukcje jako biernie! W najnowszej obszernej składni serbskiej (Пипер et al. 2005: 605) znajdują kilka przykładów *no, -to*-konstrukcji, jak

О томе је многу писано, Са овима је свршено, О томе је одлучено на синоћној седници ... Konstrukcje te są ocenione jako „безличне реченице с партиципом пасива у именском делу предиката”, które „значе стање које је резултат радње чији је носилац неименовани субјект”. А więc — choć w tekście brak przysłówiowej kropki nad „i” — diateza czynna.

W tym samym źródle (Пипер et al. 2005: 693) znajdują — ocenione jako „посесивни перфекат” — konstrukcje typu: *Ове године имамо засејано делелином педесет хектара; Ви овде немате урађено све оно што је договорено ...* zawsze z wypełnioną pozycją obiektu czynności w postaci NP_A.

6. Przedstawione fakty dokumentują dwie drogi rozwojowe słowiańskiego PPP. Pierwsza to jego funkcja przymiotnikowa, przy ograniczonej i pozycyjnie motywowanej wariacji form krótkich i długich; w tych kategoriach należy, jak się wydaje, interpretować nie tylko PPP wbudowane w grupę imienną, lecz także te w pozycji predykatywnej, z *copulą* typu ‘esse’ lub bez *copuli*.

Druga droga prowadzi do nieodmiennej, spetryfikowanej formy N_A sg neutr. starej odmiany rzeczownikowej, która:

(a) ma dziś diatezę aktywną i funkcjonuje jako finitywne wyrażenie predykatywne z nieokreślonym agensem personalnym, jak w polszczyźnie; ku podobnemu użyciu zmiernają, jak się wydaje, macedońskie (i serbskie?) konstrukcje typu *излезено е, побарано е ...*, itp.,

(b) tworzy rezultatywne *praeteritum* w połączeniu z finitywnymi formami synsemantycznego czasownika ‘habere’, jak w mac. *имам купено, имам дојдено...*

Pozostaje niebagatelne zadanie rekonstrukcji ewolucji semantycznej motywującej te dwie linie rozwojowe. Za punkt wyjścia wypada przyjąć, jak się wydaje, pojęcie tranzytywności, przy czym w moim rozumieniu tranzytywność to kategoriarna cecha diatetyczna pewnego typu predykatu minimum dwuargumentowego.

Predykaty tranzytywne to relacje wiążące inicjatora / wykonawcę czynności z obiektem tej czynności; zapis formalny jądra odpowiedniej propozycji to $p(a_1, a_2 \dots)$, a model morfosyntaktyczny to: NP_N — V_T — NP_A; wreszcie, uniwersalna parafraza to ‘X sprawia, że z Y-em dzieje się / stało się q’, gdzie q to treść relacyjna definiująca konkretny element zbioru relacji tranzytywnych. Jak z tego wynika, obligatoryjnym elementem relacji tranzytywnej jest relacja kauzalna.

Rolę X-a (tj. pierwszego argumentu w nienacechowanej aktywnej hierarchii diatetycznej) może pełnić człowiek lub inne źródło energii zdolnej wpływać na to, co dzieje się z Y-em, np. żywioł, jak ogień, wiatr czy woda, albo produkt myśli ludzkiej jak dowolny automat, czy kontrolowana przez człowieka informacja, por. np. konstrukcje jak *Ten artykuł otworzył przed nim nowe horyzonty*, itp. Restrykcje nałożone na wybór Y-a zależą od treści odpowiednich predykatów tranzytywnych.

W zbiorze predykatów tranzytywnych mieści się zbiór predykatów dopuszczających koreferencję X-a i Y-a. Semantyczna wariacja argumentów rzutuje bez-

pośrednio na paradygmat diatetyczny predykatu i całej propozycji, a w dalszej konsekwencji na ich formalizację. Stąd:

a) *PPP umyty / узмиен* określa stan kogoś, kto się umył (act. / med.), lub został umyty przez inną osobę (pass.);

b) *PPP przestraszony / уплашен* określa stan kogoś, kto się przestraszył czegoś / kogoś, tj. przeżywa uczucie strachu, opanowany jest przez strach (diateza rezultatywno-pasywna / rezultatywno-medialna??);

c) *PPP przekonany / убеден* określa stan kogoś, kto się przekonał / został przekonany (o czymś / do czegoś) (med. / pass.);

d) *PPP ugotowany / варен* określa stan czegoś, co było przez kogoś poddane procesowi gotowania / co się ugotowało (pass.);

– i odpowiednio

e) *PPP myty / миен, straszony / плашен, przekonywany / убедуван, gotowany / варен* oznaczają stan ludzi / obiektów, które jedno- lub wielokrotnie są / były przedmiotem danej operacji ze strony innych osób, a w języku macedońskim również wykonują / wykonywały ją same na sobie, a więc i tu wszystkie kombinacje diatetyczne są dopuszczone, niekiedy paralelnie, zależnie od kontekstu użycia i od przyjętych zasad interpretacji.

Dwa języki, które były tu w centrum naszej uwagi, polski i macedoński, rozwijały się w różnych warunkach naturalnych, socjalnych, politycznych, kulturowych — trudno znaleźć dwa inne języki słowiańskie tak silnie w swojej historii spolaryzowane.

Paralelizm procesów rozwojowych, które modelowały i nadal modelują status *PPP* w tych dwu językach, potwierdza tezę, że zarodki tych procesów sięgają prastowiańszczyzny, a także — w szerszej perspektywie — że są one motywowane semantycznie. To samo mówią przytoczone w toku naszej dyskusji fakty z innych języków słowiańskich.

Spośród trzech terminów w użyciu w polskich i macedońskich opisach gramatycznych: łac. *PPP*, pol. *imiestów bierny*, mac. *глаголка приставка*, najbardziej adekwatny wydaje się ten ostatni, który informuje wyłącznie o tym, że mamy do czynienia z przymiotnikiem derywowanym od tematów werbalnych, który nigdy nie stał się integralną częścią słowiańskiego systemu werbalnego.

Literatura cytowana

- Bartnicka B., 1970, *Adietywizacja imiestów w języku polskim*, Warszawa: PWN.
 Bauer J., Grepl M., 1970, *Skladba spisovné češtiny*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
 Gołąb Z., 1964, *Conditionalis typu bałkańskiego w językach południowo-słowiańskich, ze szczególnym uwzględnieniem macedońskiego*, Wrocław: Ossolineum.

- Gołąb Z., 1984, *The Arumanian dialect of Kruševo in SR Macedonia, SFR Yugoslavia*, Скопје.
- Górski R. L., 2008, *Diateza nacechowana w polszczyźnie. Studium korpusowe*, Kraków: Lexis.
- Laskowski 1999, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Marković M., 2009, *The Linear Position of Nominal Phrase Dependents of Verbal Macedonian Adjective*, [In:] *Investigations in the Bulgarian and Macedonian Nominal Expressions*, eds. M. Dimitrova-Vulchanova, O. Mišeska Tomić, Oslo: Tapir Akademisk Forlag.
- Panevová J., 2010, *O rezultatnosti v češtině*, referat na konferenciji Komisiji Gramatičnoj MKS w Belgradzie.
- Pisarkowa K., 1984, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław: Ossolineum.
- Stieber Z., 1989, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa: PWN.
- Topolińska Z., 1999, *Czyżby absolutne użycie czeskiego participium perfecti passivi?*, „Prace Filologiczne”, t. 44.
- Topolińska Z., 2010, *W sprawie przypadku. Gawęda językoznawcza*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Večerka R., 1993, *Altkirchenslavische (Altbulgarische) Syntax II: Die innere Satzstruktur*, Freiburg.
- Велковска С., 1988, *Изразување на резултативноста во македонскиот стандартен јазик*, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.
- Конески Б., 1982а, *Грамматика на македонскиот литературен јазик*, Скопје.
- Конески Б., 1982б, *Јазични белешки за приказните од Солунско од збирката на Верковиќ*, „Прилози на одделенијето за лингвистика и литературна наука”. Македонска академија на науките и уметностите, VII/1.
- Косановић М., 1996, *Реченице са предикатом на -но, -то у полском и српском језику*, [во:] *Сто година полонистике у Србији. Зборник радова са јубиларног научног скупа*, ред. Г. Јовановић, Београд: Катедра за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду: Славистичко друштво Србије.
- Марковиќ М., 2007, *Ароманскиот и македонскиот говор од охридско-струшкиот регион во балканскиот контекст*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- Пипер П. et al., 2005, Пипер П., Антонић И., Ружић В., Танасић С., Поповић Л., Тошовић Б., *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*, ред. М. Ивић, Београд: Институт за српски јазик САНУ. Београдска книга. Матица српска.
- Тополинська З., 1987, *Од механизмите на кондензација во рамките на именска синтагма*, [w:] *Studia Linguistica Polono-Jugoslavica 5*, Скопје.

Summary

Pages from the history of the Slavic *Participium*

The paper is oriented diachronically. It presents the semantic categorical characteristics of the Slavic PPP and their evolution in Polish and in Macedonian through the functional analysis of some periphrastic constructions founded on the base of the PPP. The main subject of the discussion is the diathetical characteristic of the PPP.

The analysis leads to the conclusion that PPP (as also some other deverbatives qualified in the frame of the traditional grammatical terminology as participles, i.e. regular members of the verbal system) in particular Slavic languages are subject to different semantic and derivational constraints and, consequently, from the Common Slavic point of view should be treated simply as deverbal adjectives.